

Morfologiaren eta sintaxiaren (h)istori(o)ak

Borja Ariztimuño Lopez & Dorota Krajewska
(UPV/EHU & Aziti Bihia)

OIHANEDER EUSKARAREN ETXEA
GASTEIZKO KAFE ANTZOKIA

Sarrera

...edo Lazarragaren euskara bitxia (?)

Lazarragaren euskara (1)

Ditxabageau joan nintzan ezer
baga eskuetan;
etsaiorrez topa nindin
gradaetan
legoala ballesta bat armaetan:
[...]
— Ez al deustak bardin egia
kontaetan!
— Igo egin laster, eze eurk
dakusken erietan.
Igo neben bista baga begietan.
Neure jaunak baesadan:
— Nora zatoz penaetan?

Dohakabea joan nintzen ezer
gabe eskuetan;
etsaiarekin topatu nintzen
eskaileretan,
zegoela balezta bat armatzen:
[...]
— Ez ahal didak, menturaz, egia
kontatzen!
— Igo hadi laster, ezen heuk
ikusiko dun zauriturik.
Igo nintzen bista gabe begietan.
Neure jaunak esan zidan:
— Nora zatoz penetan?

Lazarragaren euskara (1)

Ditxabageau joan nintzan ezer
baga eskuetan;
etsaiorrez topa nindin
gradaetan
legoala ballesta bat armaetan:
[...]
— Ez al deustak bardin egia
kontaetan!
— Igo egin laster, eze eurk
dakusken erietan.
Igo neben bista baga begietan.
Neure jaunak baesadan:
— Nora zatoz penaetan?

Dohakabea joan nintzen ezer
gabe eskuetan;
etsaiarekin topatu nintzen
eskaileretan,
zegoela balezta bat armaetzen:
[...]
— Ez ahal didak, menturaz, egia
kontatzen!
— Igo hadi laster, ezen heuk
ikusiko dun zauriturik.
Igo nintzen bista gabe begietan.
Neure jaunak esan zidan:
— Nora zatoz penetan/penatzen?

Lazarragaren euskara (2)

Bere kantaetea Sirenak
akabadurik, urten eben ain
laster Silvero egoan lekurean,
eze ez zan bastadu inor
bere biurketan. Silverok
ainbat sentidu eben, bada,
Sirenak esan eben berbaak,
eze erori zidin jarririk egoan
silla baterean, ain agitz
eze, Silvia itsatsi ez
ballako, ez zatean
mirakuru an ila.

Bere kantua Sirenak
akabaturik, irten zen hain
laster Silvero zegoen lekutik,
ezen ez zen aski izan inor
bera itzularazteko. Silverok
hainbat sentitu zituen, bada,
Sirenak esan zituen berbak,
ezen erori zen jarririk zegoen
aulki batetik, hain bortizki
ezen, Silvia itsatsi ez
balitzaio, ez zatekeen (= zen
izango) mirakulua han hil izana.

Lazarragaren euskara (1)

Bere kantaetea Sirenak
akabadurik, urten eben ain
laster Silvero egoan lekurean,
eze ez zan bastadu inor
bere biurketan. Silverok
ainbat sentidu eben, bada,
Sirenak esan eben berbak,
eze erori zidin jarririk egoan
silla baterean, ain agitz
eze, Silvia itsatsi ez
ballako, ez zatean
mirakuru an ila.

Bere kantua Sirenak
akabaturik, irten zen hain
laster Silvero zegoen lekutik,
ezen ez zen aski izan inor
bera itzularazteko. Silverok
hainbat sentitu zituen, bada,
Sirenak esan zituen berbak,
ezen erori zen jarririk zegoen
aulki batetik, hain bortizki
ezen, Silvia itsatsi ez
balitzaio, ez zatekeen (= zen
izango) mirakulua han hil izana.

Gramatikalizazioa

...edo nola sortzen dira morfema gramatikalak?

Gramatikalizazioa

- Forma gramatikalak nola sortzen eta aldatzen dira?
- Morfema gramatikalak lexikaletatik datoz.
  - elementu lexikoak: multzo irekia eta handia, esanahi aberatsa eta zehaztua.
  - elementu gramatikalak: multzo itxia eta txikia, esanahi orokorragoa, abstraktuagoa.

hitz betea, esanahiduna > hitz gramatikala > klitikoa > inflexio-marka
+ lexiko ----- + gramatikal

- elementu lexikoa → gramatikala → gramatikalagoa

Mugimendu aditza → geroaldia

Ing. *going to*

- 1) *I am going to school.*
- 2) *I am going to marry Bill.*
  - a) *I am going [to marry Bill]*
  - b) *I [am going to] marry Bill*
- 3) *I am going to like Bill.*
- 4) *I am going to go to London.*
- 5) *It is going to rain.*
- 6) *I gonna go to London.*

Mugimendu aditza → geroaldia

Ing. *going to*

- 1) *I am going to school.*
- 2) ***I am going to marry Bill.***
  - a) *I am going [to marry Bill]*
  - b) *I [am going to] marry Bill*
- 3) *I am going to like Bill.*
- 4) *I am going to go to London.*
- 5) *It is going to rain.*
- 6) *I gonna go to London.*

- **inferentzia:**

helburua/asmoa → geroaldia

- **esanahiaren ahultzea, desemantizazioa**

Mugimendu aditza → geroaldia

Ing. *going to*

- 1) *I am going to school.*
- 2) *I am going to marry Bill.*
  - a) *I am going [to marry Bill]*
  - b) *I [am going to] marry Bill*
- 3) *I am going to like Bill.*
- 4) *I am going to go to London.*
- 5) *It is going to rain.*
- 6) *I gonna go to London.*

testuinguruaren garrantzia

- 1) mugimendua,
- 2) mugimendua EDO geroaldia

Mugimendu aditza → geroaldia

Ing. *going to*

- 1) *I am going to school.*
- 2) *I am going to marry Bill.*
  - a) *I am going [to marry Bill]*
  - b) *I [am going to] marry Bill*
- 3) *I am going to like Bill.*
- 4) *I am going to go to London.*
- 5) *It is going to rain.*
- 6) *I gonna go to London.*

berranalisia

2) a → 2) b

dekategorializazioa

aditz laguntzaile bihurtzea

Mugimendu aditza → geroaldia

Ing. *going to*

- 1) *I am going to school.*
- 2) *I am going to marry Bill.*
  - a) *I am going [to marry Bill]*
  - b) *I [am going to] marry Bill*
- 3) *I am going to like Bill.*
- 4) *I am going to go to London.*
- 5) *It is going to rain.*
- 6) *I gonna go to London.*

- **jatorrizko esanahiak**
gaurko erabilerak mugatzen ditu. (= geroaldi planifikatua, asmozkoa)

- **hedadura**

lehen *going to* ezin zen erabili asmo/helburuarekin bateragarri ez diren aditzekin

Mugimendu aditza → geroaldia

Ing. *going to*

- 1) *I am going to school.*
- 2) *I am going to marry Bill.*
  - a) *I am going [to marry Bill]*
  - b) *I [am going to] marry Bill*
- 3) *I am going to like Bill.*
- 4) *I am going to go to London.*
- 5) *It is going to rain.*
- 6) ***I gonna go to London.***

higadura fonetikoa

forma laburtzea

Mugimendu aditza → geroaldia

Ing. *going to*

- 1) *I am going to school.*
- 2) *I am going to marry Bill.*
  - a) *I am going [to marry Bill]*
  - b) *I [am going to] marry Bill*
- 3) *I am going to like Bill.*
- 4) *I am going to go to London.*
- 5) *It is going to rain.*
- 6) *I gonna go to London.*

- gramatikalizazio katearen aurreko faseak ez dira beti desagertzen, (**gainjartzea** edo **teilakatzea**: $A \rightarrow A B \rightarrow B$)
- gramatikalizazioa **norabide bakarrekoa** da.
- gramatikalizazio kate asko hizkuntza askotan **errepikatzen** dira.

Gramatikalizazioa

- testuinguruaren garrantzia
- inferentzia
- esanahiaren ahultzea, desemantizazioa
- berranalisia
- dekategoriakzioa
- hedadura
- higadura fonetiko
- gainjartzea edo teilakatzea
- jatorrizko esanahiak gaurko erabilerak mugatzen ditu
- gramatikalizazioa norabide bakarrekoa da.
- gramatikalizazio kate asko hizkuntza askotan errepikatzen dira.

Gramatikalizazioa eta euskara

...edo: ez gara batere originalak!

Postposizioak

- **atze** < **hatz** ‘**aztarna**’ (FOOTPRINT, TRACK, TRACE > AFTER, BEHIND)

Bethiere laster ari naiz zure hatzean (Oihenart)

Zande hizkuntza:

Fuo bahũ du erε

‘A lion’s **footprints** are here.’

Mi nandu fuo ko.

‘I am going **after** him.’

Galesa (*ôl* ‘trace, track’, *ar ôl* ‘on the track of’ > *ar ôl*, adposition ‘after’):

<i>ar</i>	<i>dy</i>	<i>ôl</i>
PREP	2sg.POSS	track
‘after you’		

Postposizioak

- **gain**

Mendiaren gaina

-ren gainean

-∅ gainean

- **at(e)**

atean uso, etxean otso (RS)

- **kanpo**

Amoren kontentuak / eztaude irauten, / kanpoan lorak legez / dira galsaiten. (Mikoleta)

Artikulua < erakuslea

- lat. *ille, illa...* > gazt. *el, la...*,
- ing. *the* ~ *that, this*

	Masc.	Fem.	Neut.	Plural
Nom.	se	seo	þæt	þa
Acc.	þone	þa	þæt	þa
Gen.	þæs	þære	þæs	þara
Dat.	þæm	þære	þæm	þæm
Inst.	þy, þon	-	þy, þon	-

Ditxabage**au** joan ninzan ezer baga eskuetan; etsai**orrez** topa nindin gradaetan

Artikulua < erakuslea

- lat. *ille, illa...* > gazt. *el, la...*,
- ing. *the* ~ *that, this*

	Masc.	Fem.	Neut.	Plural
Nom.	se	seo	þæt	þa
Acc.	þone	þa	þæt	þa
Gen.	þæs	þære	þæs	þara
Dat.	þæm	þære	þæm	þæm
Inst.	þy, þon	-	þy, þon	-

Ditxabage**au** joan ninzan ezer baga eskuetan; etsai**orrez** topa nindin gradaetan

Ditxabage**a** joan ninzan ezer baga eskuetan; etsai**az** topa nindin gradaetan

behar izan

- NEED > OBLIGATION (> DEONTIC MODALITY~PURPOSE) > FUTURE

Ura behar dut (cf. Sagardoa gogoko dut)

Ura edan behar dut 'ura edateko beharra dut'

Ura edan behar dut (medikuak agindu dit)

Gaurkoan parrandarako gogoz nago eta sagardoa edan behar dut!

behar izan

- NEED > OBLIGATION (> DEONTIC MODALITY~PURPOSE) > FUTURE

Ardoa behar dut.

Pixa egin behar dut.

Gauean etxekolanak egin behar ditut.

Hurrengo hauteskundeak irabazi behar ditugu.

Bazkaldu behar duzu?

Bihar zinemara joan behar dut.

Azkenean zer, etorri behar al duzu?

Datorren urtean Goenkale bukatu behar omen da.

Progresiboa: esapide lokatiboak

Progresiboaren jatorri oso ohikoa, ohikoena agian.

- progresibo zaharra

-t(z)en izan: ibiltzen naiz ‘ibiltzean, ibiltzeko prozesuan nago’

- Ingelesez ere:

I am on doing that > I am a-doing that > I am doing that

- *egon: dutxan dago ~ dutxatzen dago...*

- *ari izan* “okupatuta” izan

(literalki ‘hartua’ < *har-i, cf. Etxep. *bidegabek haritu nu*)

- *jardun*

Progresiboa: mugimendu aditzak

- *Zer egiten zabilta?*
- *Andar haciendo*
- *She just goes around saying “loser” for a couple of hours...*

-ta partizipioa

1) *Jon eta Ane etorri dira.*

2) *Ane eta Jon etorri dira.*

3) *Jonek alde egin (zuen) eta Ane negarrez hasi zen.*

4) *Ane negarrez hasi (zen) eta Jonek alde egin zuen.*

Esanahi berbera dute esaldiok?

Alderik badago, gramatikalki markatua da?

-ta partizipioa

- 1) *Jonek alde egin (zuen) eta Ane negarrez hasi zen.*
- 2) *Ane negarrez hasi (zen) eta Jonek alde egin zuen.*

- demborazko esanahia
- pragmatika, ez gramatika
- gramatikalizatu ahal da

-ta partizipioa

Partizipioaren sorrera

Hori ikusi eta alde egin dute.

Hori ikusi ta alde egin dute.

Hori ikusita alde egin dute.

-ta partizipioa

Partizipioaren sorrera

[Hori ikusi] eta [alde egin dute].
[Hori ikusi eta] [alde egin dute].

← demborazko esanahia
gramatikalizatzea

[Hori ikusi] ta [alde egin dute].
[Hori ikusi ta] [alde egin dute].

← higadura fonetikoa

[Hori ikusita] [alde egin dute].

← atzizki bihurtzea

Erresultatibotik...

- erresultatiboa: 'eginda daukat', 'eginik/egina dut'
- **erresultatiboa > perfektua > iragana**

egin dut 'eginda daukat' > egin dut > *ipar.* egin dut 'egin nuen'

Lana eginda daukat

Hamaika ikusita nago ni!

-ala < hala

Diskurtso mailako **elementu deiktikoak** (erakusleak) edota **moduzko nahiz (be) like bezalako** adierazpideak
> perpaus osagarriak txertatzeko markak

Nekatuta dago, hala esan du.

[Nekatuta dagoala] esan du.

Ingelesa:

She said that: "it will rain".

She said [that it will rain].

Ik. Ariztimuño 2013

-ala < hala

Twi:

kofi   *sɛ*   *amma*

Kofi   *bezalako.izan*   Amma

‘Kofik Ammaren antza du.’

na   *amma*   *nim*   *sɛ*   *kofi*   *yɛɛ*   *adwuma*   *no.*

IRAG   Amma   jakin   *ezen*   Kofi   egin.zuen   lan   DET

‘Ammak bazekien Kofik lana egina zuela.’

Nork-Nori-Nor laguntzailea

dio 'demaio' --> *egin dio* 'egina demaio' > *egin dio*
(GIVE > DATIVE/BENEFACTIVE)

- *-i-* erroko 'eman' aditza (*i(n)dazu, iguzu, dizu(e)la...*) > *-i-* Nork-Nori-Nor laguntzailea.
- Oso bilakabide ohikoa da. Ekuadorreko gaztelaniaren hizkera batean: *Me dio cocinando* '(s)he cooked for/instead of me'.

Txinera:

ta ***gei*** *le* *wo* *wu-kuai qian.*
3sg **eman** ASP 1sg bost CLASS
'Bost dolar eman zizkidan.'

wo xie *le* *yi-* *feng* *xin* ***gei*** *ta.*
1sg idatzi ASP bat-CLASS gutun **DAT** 3sg
'Gutun bat idatzi nion.'

Aditz trinkoak: hizkuntza polisintetikoak

■ Inuktitut hizkuntza:

tusaatsiarunnanngittualuujunga

‘Ezin dut oso ondo entzun’

tusaa- ‘entzun’

-tsiaq- ‘ondo’

-junnaq- (edo *-gunnaq-*) ‘gauza izan’

-nngit- ‘ezezkoa’

-tu(q) ‘indikati boko hirugarren pertsona singularra’

-alu(k)- ‘handigarri’ → ‘oso’

-u- ‘izan’

-junga ‘indikati boko lehen pertsona singularra’ (bera *-ju-* indikati boko morfemaz eta *-nga* lehen pertsonaren morfemaz osatua).

- Ainu hizkuntza:

Usaopuspe aeyaykotuymasiram-suy-pa.

usa-opuspe a-e-yay-ko-tuyma-si-ram-suy-pa

hainbat-zurumurru 1SG-APL-REFL-APL-urrun-REFL-bihotz-
kulunkatu-ITER

'Zalantza dut zenbait zurumurruz.' (lit. 'Zenbait zurumurruren gainean neure bihotza urrunerantz eta neureganantz kulunkatzen ari naiz')

Aditz trinkoak: maileguen egokitzapena

- Baliabide baten emankortasunaren adierazgarri.
- Gaztelaniazko *loco* eta *rico* txirikahua hizkuntza apatxean (adjektiboen ordeztu aditzak izan ohi ditu):

<i>loco</i> → <i>lô:gò</i>	‘eroa da’
<i>lô:ſgò</i>	‘eroa naiz’
<i>ò</i>	‘eroa haiz’

<i>rico</i> → <i>ſî:gò</i>	‘aberatsa da’
<i>ſî:ſgò</i>	‘aberatsa naiz’
<i>ò</i>	‘aberatsa haiz’

omen 'ospe' > ebidentzialtasun partikula

- *omen* 'ospe' > *reportative hearsay* motako ebidentzialtasun partikula (cf. *entzute* sinonimoa).
- Ekialdeko Pomo hizkuntzak lau aditz-atzizki ebidentzial ditu, *-ink'e* (zentzumen ez ikustezkoa), *-ine* (ondorioa), *·le* (esamesa), *-ya* (ezagutza zuzena).

p ^h a·bék ^h -ink'e	"erre zen" [hiztunak sentitu zuen, baina ez ikusi]
p ^h a·bék-ine	"erre zen" [gertatuaren froga zirkunstantzialak ditu]
p ^h a·bék ^h -·le	"erre omen zen" [esan zena kontatzen ari da]
p ^h a·bék-a	"erre zen" [ezagutza zuzena du, ikusia ziurrenik]

Bibliografia

- Ariztimuño, B. (2013). "Euskal aditz jokatuaren osaeraz eta jatorriaz zenbait ohar", in R. Gómez, J. Gorrochategui, J.A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, 41-60.
- Bybee, J. L., Perkins, R., & Pagliuca, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Campbell, L. (2013). *Historical Linguistics: An Introduction*. The MIT Press.
- Hopper, P. J. (1993). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B., & Kuteva, T. (2002). *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press.
- Krajewska, D. (2013). "Euskarazko egitura erresultatiboen diakronia", in R. Gómez, J. Gorrochategui, J.A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, 263-274.
- Lakarra, J. A. (2008). "Aitzineuskararen gramatikanantz (malkar eta osinetan zehar)", in X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan: Patxi Goenagaren omenez*, 451-490.